

Història

Wenceslau Dutrem i Solanich, un farmacèutic de Castellbell i el Vilar

L'entorn familiar d'un farmacèutic llibertari i les relacions del seu fill amb Trotski

Joan Valls i Pueyo

Wenceslau Dutrem i la seva família vers l'any 1920

Les primeres notícies que tenim de la seva família ens esmenten el senyor Jaume Dutrem que, tot i ser oriünd de Barcelona, el trobem exercint de metge a la vila d'Olot, on residia amb la seva esposa Elionor Solanich. Eren els pares de Wenceslau Dutrem i Solanich, un personatge del que ens interessa

parlar avui extensament per haver residit temporalment a Castellbell i el Vilar, on exercí de farmacèutic des de l'any 1919 al 1922.¹

Wenceslau va néixer a Barcelona a l'entorn de l'any 1880 i, com a fill més gran d'una família amb fortes conviccions religioses, es va veure obligat

a fer-se capellà, de la mateixa manera que a la seva germana gran van obligar-la a fer-se monja. Ell, però, va penjar els hàbits arran de la mort del seu pare, ja que el testament d'aquest va generar prou problemes com perquè la família és quedés sense la majoria dels seus béns, que van anar a parar a mans

eclesiàstiques. El Wenceslau això no ho va perdonar mai i tot seguit es va dedicar a mantenir la família exercint l'ofici de barber, va estudiar la carrera de Farmàcia i, més endavant, va pagar els estudis dels seus cinc germans, com va ser el cas del que va fer Belles Arts i va arribar a ser un dels principals dibuixants de la casa Cartier a Nova York.

La vida del senyor Wenceslau Dutrem, un cop acabats els seus estudis, es va caracteritzar per la seva curta permanència a cadascuna de les localitats catalanes on va exercir de farmacèutic. El motiu pel qual no durava gaire en els pobles venia motivat perquè quan calia sortir en processó, com era costum a molts llocs, amb les imatges del ritus catòlic, les quals transportaven a les seves espatlles el notari, el metge, el farmacèutic i d'altres, ell com a llibertari que era es negava a fer-ho. Aquesta actitud seva no era gaire ben vista, pel que sembla.

Wenceslau Dutrem pronuncià una conferència el mes de gener de 1902 a la Societat de Dependents de Farmàcia de Catalunya² i va fer-ne una altra el mes de desembre del 1906 en un curset de química general que es feia al Museu Pedagògic Experimental de Barcelona.³ Va regentar farmàcies a Olot i a Barcelona i es va casar amb Angelina Domínguez i Ortelli-Barelli, una noia amb el segon cognom italià, que era descendent d'una família que van venir a Barcelona per a fabricar soldats de plom i que van introduir aquelles joguines a la ciutat.⁴ Àngela i Wenceslau vivien a la Ronda de Sant Pau, número 47, 2^a, de Barcelona, on va néixer l'any 1909 Wenceslau, el seu primer fill.

Més endavant va regentar una farmàcia a Lés, un poble de la Vall d'Aran on van néixer els altres dos fills, l'Eliseu i la Marta. Concretament, la Marta Dutrem i Domínguez va fer-ho el mes de juny del 1914, quan començava la primera guerra mundial. Fou a Lés on possiblement va restar-hi més temps el seu pare, potser uns cinc o sis anys. També exercí de director tècnic de les mines de mica de la Vall d'Aran i tingué alguna mena de relació econòmica amb el senyor Ignasi Ribera i Prat, un contramestre tèxtil que va tre-

ballar a la fàbrica de la Bauma de Castellbell i el Vilar i que durant la primera guerra europea va establir a la Vall d'Aran un negoci de travesses de ferrocarril destinades a França.

Un farmacèutic llibertari

Abans hem parlat de l'afinitat de Wenceslau Dutrem amb la ideologia llibertària. Llegim tot seguit l'article *Bodas de sangre*, d'Antonio Morral Gómez, on explica una anècdota sobre les tertúlies dels escriptors modernistes a Madrid. Diu que "en la Horchatería de Candelas en la calle de Alcalá se reúnen por aquel entonces los escritores y artistas modernistas del momento: Azorín, Ricardo Baroja, Valle-Inclán, Pío Baroja. Pío Baroja en sus memorias recordaba así a Mateo Morral y su paso por el local de la calle de Alcalá: El año 1906 fue el atentado de Mateo Morral en la calle Mayor contra los reyes... Por lo que nos dijeron, Mateo Morral, el autor del atentado, solía ir a la cervecería de la calle de Alcalá donde nos reuníamos por entonces varios escritores. Parece que le acompañaban Francisco Iribarne, un tal Ibarra, ex empleado del tranvía, y luego tabernero, y un polaco Dutrem Semovich, viajante o corredor de un producto farmacéutico llamado la Lecitina Billón".

Mateu Morral i Roca era un català nascut a Sabadell l'any 1880, que va treballar de bibliotecari a l'Escola Moderna amb Francesc Ferrer i Guàrdia. A l'edat de 26 anys, Mateu era un anarquista d'acció, partidari de la denominada "propaganda pel fet", és a dir, de l'ús de la violència terrorista com a mitjà de propaganda de les idees llibertàries i com a instrument de lluita contra els sistema capitalista. Els atemptats terroristes anarquistes cercaven la commoció general de la societat, la concienciació de les masses i la denúncia de les greus desigualtats socials existents. Qualsevol aconteixement social en el que participessin les autoritats o les classes dirigents, l'aristocràcia o el clero, eren ocasions propícies per a revelar la realitat social del proletariat i difondre les idees anarquistes. Els enllaços reials o les cerimònies religioses eren si-

tuacions idònies per a executar aquests fins.

En aquest context extremista i propagandístic és on cal situar l'atemptat contra Alfonso XIII del 31 de maig del 1906, quan la comitiva nupcial fou atacada amb una bomba llançada per l'anarquista Mateu Morral que, com hem dit més amunt, coneixia al nostre personatge, el Dutrem Semovich dels relats dels literats modernistes espanyols, que no era un altre que el català Wenceslau Dutrem i Solanich.

El seu nét Piero ens explicà que l'avi Wenceslau, quan anava a vendre medicaments per Espanya o per França ho va fer en un temps en què els medicaments rusos i polacs tenien molta anomenada.⁵ Com sabia expressar-se en rus i en alemany, és feia passar per rus, o per polac segons diu Pío Baroja, presentant-se com a Wenceslau Semovich, enlloc de Solanich. L'escriptor suara esmentat deia en el seu article que estava molt sorprès "de ver un anarquista que tenia un laboratorio farmacéutico" i propicià la discussió de si un anarquista podia guanyar diners o no, dient que a la reunió hi havia l'autor de l'atemptat reial.

Els fills del Wenceslau Dutrem

Parlem breument dels seus fills. En primer lloc, de Wenceslau Dutrem i Domínguez, que va néixer l'1 de juny de 1909, segons consta en el Registre Civil del Jutjat del Sud de Barcelona. Sabem que va fer estudis de llicenciatura en Farmàcia a la Universitat de Barcelona l'any 1922 i de llicenciatura en Medicina a la mateixa universitat l'any 1930. Fou alumne intern del servei de Patologia Mèdica del doctor Agustí Pedro Pons a l'Hospital Clínic. Exercí d'inspector de sanitat i director del Dispensari Municipal de Montcada i Reixac. Wenceslau tenia consulta a la Pedrera, una altra al Poble Nou i una darrera consulta a un lloc indeterminat de la mateixa ciutat de Barcelona, on per la tarda visitava de franc els pobres i els proporcionava els medicaments que podia treure de la consulta dels rics que visitava pels matins a la Pedrera.

Una imatge bucòlica dels Dutrem

L'Eliseu Dutrem i Domínguez també va fer estudis de Farmàcia i posteriorment va fer la carrera d'advocat. Va ser jutge a Catalunya en temps de la Segona República.

La germana petita, Marta Dutrem i Domínguez, es va casar amb l'Albert Coromines, un germà del fillòleg Joan Coromines, de qui es va divorciar, entre d'altres motius perquè no podia tenir fills, i després, en segones nupcies, amb el senyor Piero Brigneti. Van ser els pares de Piero Brigneti Dutrem, nascut a Mèxic. Marta havia treballat com a secretària al Departament d'Habitatge de la Generalitat de Catalunya i, com diu el seu fill Piero, els tres germans eren uns veritables "empollons", talment com l'avi Wenceslau.

Sabem que entre els anys 1919 i 1922 el senyor Wenceslau Dutrem i Solanich va exercir de farmacèutic a Castellbell i el Vilar,⁶ i va acabar instal·lant-se a la farmàcia del número 50

del carrer Sant Pere més Alt de Barcelona, al pis superior de la qual hi tenien l'habitatge. A la mateixa ciutat tingué altres dues farmàcies, una al número 205 del carrer de la Sagrera i una altra al número 7 del mateix carrer Sant Pere més Alt, dit d'Evelio Boal durant els anys de la guerra.⁷ Wenceslau va destacar com a pioner a Catalunya en la instal·lació del seu laboratori i pels tractes que va fer amb un reconegut laboratori farmacèutic francès, amb el que feien conjuntament diversos preparats i especialitats farmacèutiques. Tot això es va acabar amb la guerra.

Per a conèixer quelcom de la seva manera de pensar, el seu nét ens comentava que el fill Wenceslau va dir-li al pare que volia estudiar Medicina i l'Eliseu volia fer Dret, però el seu pare els va convèncer perquè primer estudiessin Farmàcia, carrera amb la que es guanyarien les garrofes, i després ja

estudiarien el que els vingués de gust. I així va ser, els dos van treballar de farmacèutics i també es van llicenciar en Medicina i en Dret respectivament. A Marta, la seva filla, va permetre-li que només estudiés la carrera de Dret, de manera que es va convertir en una de les primeres dones advocades de Catalunya.

Quan es va proclamar la Segona República i van fer marxar el rei espanyol cap a l'exili, Wenceslau Dutrem va dir-li a la seva filla Marta, la qual arribava a casa entusiasmada amb la nova situació i perquè era el primer país del món que havia canviat de règim sense vessar una gota de sang, que "ja us arrepenireu per no haver tallat uns quants caps ara, ja us arrepenireu". Els tres germans no trigarien gaires anys a donar-se compte de la raó que tenia el seu pare, aquell vell llibertari.

L'Erotil, un precedent de la Viagra

Abans hem esmentat com a l'entorn de l'any 1906 es pretenia vendre a Madrid la Lecitina Billón. Del laboratori de la farmàcia Dutrem del carrer Sant Pere més Alt de Barcelona, a més de l'anterior, van sortir diversos productes que van adquirir una certa fama, si més no així ho veiem per la publicitat que van fer-ne a la premsa de l'època. El 27 de maig del 1926 van publicar a la revista *La Tuies* l'anunci de l'Erotil, el més famós dels productes que van sortir del seu labotari: "Erotyl és el producte mag per a combatre eficaçment la impotència i la neurastènia, per cròniques i rebels que sigan a tot altre tractament. Venda a l'engrós i detall: Alt de Sant Pere, 50. Farmàcia del doctor W. Dutrem, Barcelona".

Durant els anys de la Dictadura de Primo de Rivera van ser empresonats els membres del comitè del Sindicat Farmacèutic de Barcelona i van promulgar-se diverses ordres reials, signades pel governador Martínez Anido, com la del desembre de 1923, encarades a lluitar contra l'intrusisme en el món farmacèutic, per la venda de medicaments que feien els adroguers i, sobretot, amb els intents que feien alguns de permetre l'introducció dels específics estrangers, com els dels Laboratoris Richelet francesos. El 7 de juliol del 1926 Dutrem va participar al sopar homenatge que van fer-li al farmacèutic Puig Jofré, amb motiu de la concessió d'una medalla al mèrit civil, i el 23 d'octubre de 1930, Wenceslau Dutrem demanava als membres del Col·legi de Farmacèutics la constitució d'un nou sindicat per a defensar els seus interessos.

El doctor Wenceslau Dutrem era conegut a la capital catalana com a anticlerical i al seu laboratori preparava aquell medicament destinat a augmentar la potència sexual, la qual cosa es veia molt malament en certs sectors de la seva professió, encara que, com recordava la seva filla Marta, alguns capellans no dubtaven en disfressar-se per anar a comprar-lo a la seva botiga: "La meva mare m'explicava l'anècdota de que estaven dinant i tocava la campaneta de la farmàcia, el meu avi bai-

xava, i a vegades el sentien cridar, perquè era un capellà d'aquells que venien a comprar Erotyl. Venia de civil el capellà, però ell els reconeixia".

Remarquem que l'Erotil que es preparava al laboratori del senyor Dutrem, era una mena de viagra prehistòrica que s'anunciava a la premsa a base d'un dibuix on un vell verd molt elegant empaitava una moixa molt jove i molt guapa. Tanmateix, l'escriptor Josep Maria de Sagarra va fer-ne un poema basat en aquest producte farmacèutic:

*"Els senyors de certa edat
ja tenen llur candidat:
Wenceslau Maria Dutrem,
ara si que tremparem!*

*Inventor de l'Erotyl,
que enlaira el membre viril,
un dia que feia vent
va fer aquest descobriment.*

*Barrejant fils de sotana
amb collons de sargantana,
dues unces de placenta
i un raget d'aigua calenta,
per comprovar els seus efectes
en dona a qualques subjectes.*

*Tantost el tasta el porter
que ja prenys a sa muller.*

*El del principal primera
prenys dona i portera.*

*El del principal segona
se'n va de cap a la xona.*

*El senyor del primer pis
dóna pel cul a un Lluís.*

*A don Amadeu Hurtado
se li aixeca amb desenfado.*

*A en Maluquer i Viladot
se li revifa el ninot.*

*El cabdill dels esquerrans
no l'ajup ni amb dues mans.*

*A en Pellicena i Camacho
li branda com la d'un matxo.*

*A don Pere Coromines
li brollen dotze sardines.*

*Don Francesc Cambó i Batlle
se la passa per l'espallla.*

*En Civera Sormani
no se'n sabia avenir.*

*Fins i tot don Pere Rahola
porta en carro la titola.*

*I fins don Francesc Macià
se'n va a casa La Mamà.*

*El món d'un a l'altre extrem
canta l'èxit d'en Dutrem.*

*I li porta en safata
una cigala de plata".⁸*

Per cloure aquest apartat sobre els medicaments, direm que també hem trobat l'anunci del "Bio-Pulm, el Pulmo-Bronquial Dutrem, que es ven a l'Alta de Sant Pere", anunciat a *El Mundo Deportivo* del 23 de març del 1936.

El temps de la Guerra Civil

Un cop va esclatar la guerra, el senyor Wenceslau Dutrem i Solanich, la seva esposa Àngela Domínguez i la seva filla Marta, que es trobaven de vacances a l'illa de Mallorca, van marxar tot seguit cap a França. Els altres dos fills, Wenceslau i Eliseu, es van quedar un temps a la zona republicana. Diuen alguns cronistes que van ser dos metges els que anaren al front d'Aragó, el doctor Wenceslau Dutrem i la doctora Serafina Palma, els quals pertanyien al PSUC, i veient la gran sagnia que provocava la guerra van ser els que van escriure al doctor Frederic Duran i Jordà suggerint-li la creació d'un banc de sang a Barcelona.⁹

El juliol del 1936, als primers dies del cop d'Estat que va esdevenir una guerra civil, els hospitals de Barcelona es van omplir de ferits, on molts hi van morir per manca de sang. I si era difícil salvar vides a Barcelona, on hi havia hospitals, la situació al front de batalla era directament desastrosa. Els dessagnats es multiplicaven i s'estenia la sensació d'impotència. Per suggeriment de Wenceslau Dutrem i de Serafina Palma, destacats al front d'Aragó i que es lamentaven de la situació, el PSUC i la UGT van proposar el doctor Duran i Jordà, que tenia molts coneixements de laboratori, per crear el ser-

vei de transfusió sanguínia al front. El banc de sang va ser inaugurat el 27 d'agost del 1937 a una clínica del carrer Mallorca, entre Balmes i Enric Granados, de Barcelona.¹⁰

Wenceslau Dutrem va estar uns mesos al front, va participar en la creació dels bancs de sang pels ferits de guerra, treballant fins a l'any 1937 als serveis de transfusió de sang del front d'Osca. Però, veient "que el tema estava fotut", com diu el seu nebot Piero, finalment va marxar a la Vall d'Aran, on mantenia una bona amistat amb l'Aureli Barès, del poble de Lés, el qual com a bon caçador coneixia a bastament els camins, de manera que va ajudar-lo a passar la frontera a peu per la muntanya. Wenceslau es va instal·lar a París on va poder reunir-se amb la seva família i no trigaria gaire a obtenir el diploma de Medicina Tropical a la Universitat de la Sorbona. Del seu germà Eliseu sabem que era jutge i que va estar amagat tancat dins d'un armari a la casa d'unes amigues, fins que van aconseguir fer-lo embarcar en un vaixell a Cadaqués i va marxar cap a París a trobar-se amb la resta de la família. Va tenir tres penes de mort dictades per Franco.

El 10 de setembre del 1938, la premsa barcelonina és feia ressó d'una aprehensió de productes farmacèutics relacionats amb una de les farmàcies abandonades pel nostre personatge:

"Con referencia al servicio realizado por la policia al aprehender una gran cantidad de productos farmacéuticos de gran utilidad y que no se encuentran hoy en el mercado, podemos decir que todo lo incautado procedía de la farmacia-laboratorio Dutrem, de la calle Evelio Boal, y cuyo titular marchó al extranjero dejando abandonada su oficina de farmacia, que por inexplicables razones seguía funcionando.

"El detenido José García Baena, actuaba de gerente de la farmacia-laboratorio y junto con el otro detenido ocultaban en sus domicilios particulares los productos que luego vendían a unos precios elevadísimos.

"Según se desprende de lo actuado por la policia, el tráfico de es-

tupefacientes proporcionaba también pingües rendimientos a estos sujetos.

"El comisario general de Orden Público de Cataluña, don Paulino Romero Almaraz, ha presentado en la Dirección General de seguridad unas "fotos" de todo el género incautado. Ha dicho que se halla muy satisfecho de este servicio realizado por sus agentes, que cada día trabajan con mayor celo."¹¹

La repressió franquista contra els farmacèutics catalans

Aquest apartat sobre l'actuació dels franquistes en el món farmacèutic un cop van aconseguir entrar a Catalunya, el copiarem literalment en espanyol, en la llengua imposada en aquell

moment, segons ho va deixar escrit l'historiador de la farmàcia catalana Ramon Jordi González. Veiem-ne alguns fragments del seu treball: "El día 2 de marzo de 1939 era Francisco Sala, Secretario de los Servicios Farmacéuticos en Barcelona, quien presidía la reunión de la Comisión Gestora e informaba sobre el plan a desarrollar "referente a la nueva estructuración de las Farmacias en España basadas en las nuevas del Estado Totalitario". Tanmateix "en la reunión del día 20 de marzo destacan las denuncias realizadas a "Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.", al Secretario Provincial de Sanidad y al Jefe de Policía por "el abuso que cometen individuos que visten el uniforme de aquella organización los que simulando una inspección se han apoderado de la coquina de algunas farmacias".

Una de les moltes actuacions dels

Un exemplar de la biblioteca familiar conservada per Piero Brigneti Dutrem

membres de la Falange barcelonina va produir-se amb la intervenció, entre d'altres, de la farmàcia del Wenceslau Dutrem del carrer Sant Pere més Alt de Barcelona.

“Ante el gran número de farmacéuticos desocupados, el 10 de abril se solicitaba al General Jefe de Intendencia una relación de las farmacias de la provincia “intervenidas por el ramo de guerra a fin de poder colocar en las mismas a los colegiados perseguidos y perjudicados por la Revolución marxista”. No debe sorprender por tanto que el 17 de abril la Gestora diera “de baja a todos los farmacéuticos colegiados en período rojo y que no han solicitado la revalidación de su colegiación conforme les fue notificado, entendiéndose que esta baja lleva aparejada la prohibición del ejercicio profesional” y que el Delegado Provincial de Sanidad de Barcelona hubiera hecho intervenir las farmacias de “W. Dutrem, José Garreta y P. Ferrer Batlle por los farmacéuticos Sres. Gamundi, Serra Millás y Ferré Serra respectivamente”. Una referència al farmacéutico Francisco Puigpiqué (...) se esconde una represalia profesional, cuyos extremos no figuran en el acta, aun cuando todo hace presuponer, vistos los antecedentes ideológicos republicanos de Puigpiqué. Esto se pone más en evidencia si tenemos en cuenta la antes citada confiscación de las farmacias de Wenceslao Dutrem (conocido como anticlerical, en su laboratorio preparaba un medicamento destinado a aumentar la potencia sexual, lo cual sentaba pésimamente mal en ciertos sectores profesionales), José Garreta y Pedro Ferrer”.¹²

Com no pretenem fer una anàlisi aprofundida de la història farmacèutica d'aquest període, deixem de moment el tema amb les breus notes apuntades.

Exiliats a Mèxic

Els Dutrem van tenir sort de les amistats que mantenien a París, que van ajudar-los, i de l'enginy de l'àvia Àngeleta, que havia amagat dos brillants dins un tub de pomada que, un cop venuts, van permetre que visquessin aproximadament dos anys a terres franceses, fins que van decidir marxar a Mèxic. Van embarcar-se cap a l'exili mexicà Wenceslau Dutrem i Solanich, la seva esposa Àngela Domínguez i Ortelli-Barelli, el seu fill Wenceslau, l'altre fill Eliseu amb la seva esposa i la filla Marta amb el seu núvio, l'Albert Coromines. Aquella família catalana va arribar a Mèxic amb dotze dòlars a la butxaca i amb la roba que vestien. Començava per a ells una nova vida.

Wenceslau Dutrem i Solanich, home emprenedor com el que més, va començar creant un petit laboratori farmacèutic i li va posar el nom de Laboratori FARBAR, és a dir Farmacèutics Barcelona. Al principi no ho van tenir fàcil, ja que el seu fill Wenceslau no va poder convalidar el títol de metge a Mèxic i l'Eliseu va veure com li passava el mateix amb el seu títol d'advocat. Aleshores els dos es van posar a treballar a la farmàcia amb el seu pare, però no al laboratori, que se'l va reservar per a ell. El Wenceslau s'encarregava de les gestions com a gerent de l'empresa, l'Eliseu era el director tècnic i cap de personal, i la Marta, a pesar de ser advocada, va fer de comercial de l'empresa familiar.

Com hem dit abans, la Marta Dutrem va arribar a Mèxic acompanyada pel seu núvio l'Albert Coromines, amb el que es va casar i van viure uns deu anys, fins que veient que amb aquell home no podria tenir fills es van divorciar. Aleshores, Marta treballava de comercial dels laboratoris del seu pare i amb el cotxe carregat de mostres de medicaments es desplaçava per les altres nacions centreamericanes com Nicaragua, Hondures i Guatemala. Participant en una reunió de metges, Marta Dutrem va conèixer l'italià Piero Brigneti, que aleshores era cònsul d'Itàlia a Nicaragua. El seu fill Piero Brigneti i Dutrem va néixer l'any 1949 a Mèxic per exprés desig de la seva mare. Quan el petit Piero tenia

tres mesos van retornar a Nicaragua, on van viure uns pocs anys, fins que el pare va aconseguir arreglar els papers del seu divorci amb la seva primera esposa, una italiana amb la que tenia tres filles, i es van instal·lar definitivament a Mèxic. La Marta Dutrem, el seu marit i el fill van retornar a Catalunya l'any 1966.

Eliseu Dutrem, que va tenir tres filles, es va negar a tornar a Catalunya mentre visqués el dictador Franco i va acabar morint a Mèxic, talment com el seu pare, Wenceslau Dutrem i Solanich, l'exfarmacèutic de Castellbell i el Vilar, que també va morir en aquelles terres americanes cap a l'any 1958. La seva esposa Àngela va morir poc temps després a la Clínica Platón de Barcelona.

A Mèxic va restar Wenceslau Dutrem i Domínguez, que entre els anys 1940 i 1953 va ser professor de Patologia a l'Escola de Medicina Rural del Instituto Politécnico Nacional. Va publicar treballs d'investigació sobre antibiòtics i vitamines. Wenceslau era molt amic del famós doctor Trueta, el que va exiliar-se a Anglaterra, i va seguir en contacte permanent amb el seu germà, un altre doctor Trueta, que estava a Mèxic i que va operar dels carnots el Piero, el fill de la seva germana Marta. Durant un temps, van seguir mantenint el laboratori farmacèutic a l'espera de que el seu fill Piero, que aleshores estudiava Física i Química a França, es pogués fer càrrec de l'empresa, però al cap de dos anys uns laboratoris americans els van fer una bona oferta i el van vendre. Aleshores Piero Brigneti i Dutrem va poder dedicar-se als estudis d'arquitectura, que era el que més li agradava.

Tot seguit, abans de parlar de les relacions de Wenceslau Dutrem amb el líder revolucionari Trotski, farem un incís per presentar aquest personatge.

Trotski, un líder revolucionari

El 1916, enmig de la Primera Guerra Mundial, Lev Davidovitx Bronstein, àlies Lev Trotski, era un dels homes més empaitats per les policies de mitja Europa per la seva condició de lí-

der revolucionari. Va ser el principal responsable de la conquesta del Palau d'Hivern per part dels bolxevics, va dur a Lenin al poder i va organitzar l'Exèrcit Roig. Es va exiliar de Rússia, el van expulsar de França per les seves activitats contra la guerra i, com que tenia vetat l'accés a la Gran Bretanya, Itàlia i Suïssa, va entrar a la península Ibèrica per Irun el 30 d'octubre.

Comminat pel Govern a marxar del país, Trotski va anar a Barcelona per agafar un vaixell que el portés a Amèrica. Finalment, el dia de Nadal del 1916, va embarcar en un vapor atrotinat, el *Montserrat*, que va dur-lo fins a Nova York. Un quart de segle després, seria assassinat a Mèxic pel barceloní Ramon Mercader.¹³

Una curiosa foto publicada pel diari *Ahora* de Madrid el 16 de maig de 1937, presenta un grup de dones catalanes desmuntant als carrers de Barcelona una barricada que havien aixecat els militants del POUM, "los agentes que dirige Trotsky", i entre elles destaca per la seva alçada Caridad del Rio Hernández, la mare del barceloní Ramon Mercader, l'assassí de Trotski. Va ser Caridad la que va posar al seu fill en contacte amb els oficials del NKVD soviètic i el va esperar fins a l'últim moment, de manera que el 20 d'agost del 1940, fins i tot, el va acompanyar amb cotxe fins a la casa de Trotski.

Per la seva banda, Andreu Nin, l'antic secretari particular de Trotski, fou conseller de Justícia de la Generalitat de Catalunya fins que els comunistes aconseguiren desplaçar-lo el mes de desembre de 1936 i van assassinar-lo el juny del 1937. Els que van fer desaparèixer Andreu Nin a Alcalà de Henares, foren el general Alexander Orlov, Leva Lazarevitx Feldvin, cap de la NKVD, policia política soviètica a Espanya, que era conseller del Govern de la República, i Iosif Grigulevitx *Juzik*, un altre agent soviètic, que més tard s'encarregà de reclutar a Ramon Mercader per assassinar Trotski.¹⁴

Trotski va morir, com hem dit, el 20 d'agost de 1940 a Mèxic a mans del comunista català Ramon Mercader del Rio, que es feia dir Jacques Mornard i després Frank Jackson, clavant-li al cap el piolet més famós de la història.

Els turistes que hagin visitat la casa de Coyoacán on va ser assassinat Lleó Trotski s'adonaran que el despatx de líder comunista semblava més aviat una sala de telecomunicacions. Trotski dirigia la revolució mundial per telèfon.¹⁵

Després de vint anys d'empresonament, Mercader s'instal·là a Moscó i cap a l'any 1974 va marxar a residir amb la seva família a Cuba, on va morir. Mentre que les restes de Ramon Mercader descansen des del 1978 al cementiri moscovita reservat als herois de l'URSS, les despulles de Trotski van ser enterrades a la mateixa casa en què va morir, avui reconvertida en museu.¹⁶

Els catalans Wenceslau Dutrem i Ramon Mercader i el rus Lev Trotski

Diu el periodista Joaquin Ibarz que el metge català Wenceslau Dutrem i Domínguez es va exiliar a Mèxic i va ser metge de capçalera de Trotski durant diversos anys. Entre els metges que amb ell hi havia a l'exili mexicà esmenta el seu germà Eliseu i el seu comú pare Wenceslau Dutrem i Solanich, l'exfarmacèutic de Castellbell i el Vilar. Diu Ibarz, que Wenceslau "era un metge català que havia llegit exiliat a Mèxic. Era cercano a Trotsky. Nos visitava de vez en cuando. Cuando sufrió el atentado la familia lo llamó".¹⁷

La versió més interessant de totes les publicades fins ara sobre la mort de Trotski l'any 1940 és potser la que ens proporciona el senyor Piero Brigneti i Dutrem, nebot del Wenceslau Dutrem, que el mes d'abril de 2009 va redactar aquest curiós escrit que transcriu a continuació, *Lo que no se ha publicado sobre la muerte de Trotsky*, i que va ser plenament corroborat a l'entrevista que vaig mantenir amb Piero el 5 de juliol del 2011 a casa seva:

"Mercader se hacia pasar por ciudadano canadiense, tenia un pasaporte falso de Canadá. Hablaba perfectamente el francés. Consiguió ganarse la confianza y amistad (incluso una relación sentimental) de la secretaria de Trotski. El médico

de cabecera de Trotski durante varios años era el doctor Wenceslao Dutrem Domínguez. Wenceslao, catalán, estudió medicina y farmacia en la facultad de Barcelona. Durante la guerra civil española actuó como médico en el bando republicano. En ocasión de la guerra fue el descubridor, a nivel mundial, de un método para conservar la sangre para transfusiones. Al acabar la guerra emigró a México, con sus padres y resto de la familia. Allí fundó los Laboratorios Farmacéuticos FARBAR. Wenceslao Dutrem, a parte de ser el médico de confianza de Trotski, era un gran amigo suyo, le visitaba frecuentemente y conoció a Mercader, varios meses antes del asesinato. El día del asesinato, llamaron inmediatamente al doctor Dutrem. Cuando llegó a la casa de Trotski en Coyoacán, Mercader, detenido por los guardas de seguridad de Trotski, se dirigió al doctor Dutrem, diciéndole en perfecto catalán: "Doctor Dutrem, ayudim si usplau". Fue la primera vez que se desveló la verdadera personalidad de Mercader. Trotski fué llevado a un hospital militar del Distrito Federal, el doctor Dutrem lo acompañó hasta el quirófano, seguía vivo. En el quirófano, había dos cirujanos mexicanos y un personaje de la embajada americana. Tanto el doctor Dutrem como los cirujanos mexicanos eran partidarios de operar para intentar salvar a Trotski a pesar de que había pocas posibilidades de éxito. El personaje de la embajada americana habló con los superiores del Hospital y ordenó que no se le interviniese, y así se hizo, al cabo de unas horas murió. Estos hechos me fueron explicados por el doctor Dutrem, que era mi tío".

Així hem vist com el metge de capçalera de Trotski era Wenceslau Dutrem i Domínguez, el qual, encara que no podia fer-ho per la manca d'homologació legal del seu títol, exercia com a metge per als amics, un dels quals era el famós polític de la revolució rusa Liev Davidóvich Bronstein, àlies Lev Trotski. Wenceslau, per altra banda, va col·laborar amb l'Orfeó Català de Mè-

xic, amb una fundació d'exiliats i va ajudar molta gent. Tenia una casa a Cuernavaca, on encara hi viuen les seves dues filles, Manuela i Teresa, que són metgesses.¹⁸

Una vegada a la casa de Cuernavaca havien portat terra per abonar el seu jardí i al cap de poc temps va veure la seva esposa com preparava un ram de flors per la taula del menjador: "D'on collons has agafat això? Del jardí!". El cas és que amb la terra nova del jardí els havien arribat llavors de marihuana. Era un bon botànic el Wenceslau i durant un cert temps, ja retornat a Catalunya, va donar classe de botànica a la Sorbona. A Cuernavaca plantava llavors de totes les espècies i als deu dies ja hi creixien, era un clima molt especial per a la vegetació, doncs cada dia plovia a les cinc de la tarda. Ens cal recordar finalment que Wenceslau Dutrem era molt pragmàtic i que va ser maçó, era el "Gran Maçó de Mèxic", com diu el seu nebot Piero, que deia que li servia per fer contactes i l'ajudava amb els negocis.

Wenceslau Dutrem i Domínguez, que ja havia tingut dos o tres infarts i l'havien operat del cor a Houston. Quan ja vivia a Barcelona va caure, es va trencar un os i va morir mentre l'operaven. El seu nebot Piero hi era present. Així desmentim les notícies publicades fins ara que deien que va morir als EEUU.

La biblioteca familiar

Veiem tot seguit alguns dels llibres relacionats amb el tema de la medicina que es conserven de la biblioteca de Wenceslau Dutrem i Solanich i dels seus fills, actualment conservats pel senyor Piero Brigueti i Dutrem:

– *Embriología sagrada, ó tratado de la obligación que tienen los Curas, Confesores, Médicos, Comadres, y otras personas, de cooperar á la salvacion de los Niños que aun no han nacido, de los que nacen al parecer muertos, de los abortivos, de los monstruos, &c. Contiene varias prevenciones muy oportunas para las urgencias espirituales y corporales que suelen ocurrir, así á las madres*

como á sus frutos. Va inserto un tratado sobre el modo de restituir las funciones vitales á los Ahogados. Con algunas láminas concernientes á varios asuntos. Obra compuesta en italiano por don Francisco Cangiamila, Canónigo Magistral de Monreal; reducida á compendio, y puesta en Francés con varias adiciones y notas sumamente útiles y curiosas por Mr. el Abate Dinouart, Canónigo de la Colegial de San Benito de París; y traducida del francés al castellano por el doctor don Joaquin Castellot, Capellan Doctoral de S.M. en su Real Capilla de la Encarnacion de Madrid. Dedicada al rey n. señor d. Carlos III. (que dios guarde). Segunda edicion. Con licencia, en Madrid, en la Imprenta de Pantheon Aznar. Año de 1785.

– *Tratado de materia médica del doctor Guillermo Cullen, primer medico de S.M. británica en Escocia, socio del Real Colegio de los Medicos de Edimburgo, de las reales sociedades medicas de Londres, Edimburgo, Paris, Madrid, Copenhague y Dublin, y de las filosófica americana de Filadelfia y fisico-medica de Edimburgo: Traducido al Frances de la única edicion inglesa original, publicada por el Autor en Edimburgo en 1789 por Mr. Bosquillon; Y de éste al Castellano, acomodado á nuestros naturales, ilustrado con notas que dan una idea de los progresos de la Materia Médica en toda la Europa sabia, y enriquecido con suplementos que tratan de la Química, y Farmacia Médicas modernas, y del método arreglado de recetar, por el doct. D. Bartolome Piñerat Siles, médico de la real familia de S.M.C., profesor real substituto de anatomía, académico de la Real Academia Médica de Madrid, y médico de número de los reales hospitales General y Pasion de esta corte. Tomo 1º. Madrid año de 1792. En la Imprenta de Don Benito Cano.*

– *Catecismo de la medicina fisiologica ó dialogos entre un sabio y un medico joven, discipulo del catedratico Broussais; que contiene la sucinta relación de la nueva doc-*

trina médica, y la reputación de las objeciones que se le oponen. Obra destinada a facilitar el estudio de esta doctrina á los pasantes de medicina, á los prácticos que no hubieran cuidado de ocuparse en ella, y propia para dar una cabal idea suya al comun de las gentes. Tomo I. Paris. Imprenta de J. Smith, calle Montmorency, nº 16. 1827.

– *Cours de chimie, par M. Gay-Lussac. L'histoire des sels, la chimie végétale et animale. Tome second. Paris, Pichon et Didier, éditeurs, Libraires commissionnaires, successeurs de décret ainè, Quai des Augustina, nº 17. 1828.*

– *Lecciones de Fármaco-zoología y de mineralogía y geología farmacéuticas, precedidas de la Introducción al estudio de la Farmacia, de los Principios generales de la Farmacología natural y de unas lecciones de Zoología farmacéutica, por el Dr. D. Fructuoso Plans y Pujol, catedrático numerario de la facultad de Farmacia de la Universidad de Barcelona. Tercera edición considerablemente aumentada é ilustrada con grabados. Barcelona. Imprenta de Jaime Jepús. Pasaje de Fortuny (antigua Universidad). 1881.*

– *Elementos de medicina legal. Dr. Miguel Mendoza Lopez, profesor del ramo en la Escuela Médica de Jalisco y miembro fundador de la sociedad "La Fraternal". Obra dedicada a los alumnos de la Escuela de Jurisprudencia. Guadalajara. Tip. De Luis Pérez Verdía á c. de Ciro L. Guevara, Bajos del Hotel Hidalgo, núm. 1. 1884.*

Pere Coromines i la seva relació amb els Dutrem

Abans hem vist l'entorn familiar dels Dutrem, i ara ens sembla adient fer-ne un breu esment de la figura del senyor Pere Coromines i dels seus fills. Nascut a Barcelona l'any 1870, Pere Coromines i Montanya estudià dret a Barcelona i formà part del grup de *L'Avenç* de Jaume Massó Torrents, Joaquim

Cases Carbó, Joan Maragall, Pompeu Fabra i el castel·lvilarenc Ignasi Ribera i Rovira i creà la colla del Foc Nou l'any 1896. Coromines tingué relació amb grups obreristes i anarquistes i, arran de l'atemptat del carrer dels Canvis Nous, el 17 de juny de 1896, fou detingut i empresonat al castell de Montjuïc, acusat com a instigador, amb setanta joves més, de l'atemptat. Pere Coromines fou condemnat a vuit anys de presó, però, finalment, la pena li fou commutada per la d'exili a França.

Pere Coromines es va casar l'any 1902 a Girona amb la mestra i pedagoga Celestina Vigneaux i Cibils. El 21 de març de 1905 nasqué el seu fill Joan Coromines i Vigneaux, que seria un eminent filòleg. La seva germana Júlia nasqué l'any 1910 a Barcelona, fou metgessa de les guarderies de la Generalitat de Catalunya en el temps de la República Catalana i s'exilià a l'Argentina. L'any 1913 també va fer-ho el seu germà Ernest que, un cop exiliat a l'Argentina, es casà amb Maria Edith Guevara, cosina d'Ernesto Che Guevara, i fou un reconegut matemàtic. Una altra germana va ser l'Hortènsia, però desconeixem els noms dels altres germans, que van ser un total de vuit, exceptat l'Albert Coromines, el que es va casar amb la Marta Dutrem.

Coromines ingressà l'any 1906 al Centre Nacionalista Republicà i dirigí el diari *El Poble Català* (1909-1916), del que també fou director l'Ignasi Ribera i Rovira, un periodista, com hem dit, nascut a la Bauma de Castellbell i el Vilar. Ambdós foren dirigents de la Unió Federal Nacionalista Republicana, nascuda l'abril del 1910. Tot i que Ignasi Ribera i Rovira va participar activament a la campanya electoral de l'any 1915 a diversos mítings a Barcelona, juntament amb un grupat d'oradors prou reconeguts, com Pere Corominas, Ignasi Iglesias i Alejandro Lerro, no va presentar-se a les eleccions, "perque se m'havia proposat, en la forma que diré, la falsificació del sufragi i la traició al company del partit radical que havia de venir amb mi de candidatura".

L'any 1924 la família Coromines estiuvejava a Lés, a la Vall d'Aran, on Joan Coromines treballà en la compilació i la redacció d'un vocabulari ara-

nès. Possiblement seria en aquest context quan l'Albert, un dels seus germans, conegué la Marta Dutrem, amb la que es casaria més endavant. El mes de maig de l'any 1930 Pere Coromines va presidir la junta directiva del grup anomenat "Amics de Romania", una iniciativa del castel·lvilarenc Ignasi Ribera i Rovira. Amb la proclamació de la República Catalana, Pere Coromines retornà a la política, fou diputat a Corts l'any 1931 pel grup Entesa Republicana i fou vocal de la ponència encarregada de redactar l'Estatut d'Autonomia de Núria. L'octubre del 1932 ingressà a Esquerra Republicana de Catalunya.

A mitjan mes d'octubre del 1939 el matrimoni Coromines Vigneaux i els seus fills emprengueren l'exili americà. El 5 de novembre desembarcaren a Buenos Aires i en Pere Coromines morí sobtadament l'1 de desembre de 1939.

El seu fill, Joan Coromines i Vigneaux tornà definitivament a Catalunya l'any 1967 i s'instal·là a Pineda de Mar, el 1973 rebutjà el nomenament d'acadèmic de la Real Academia Española de la Lengua, "jo no tinc més que una llengua ni m'estimo més que una", i el 1984 rebé el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. L'any 1989 acceptà de mans de Jorge Semprún, ministre de Cultura de l'època, el Premio Nacional de las Letras, fent-li saber que "l'única nació meva, i la meva única llengua, a les quals reto incondicional obediència i homenatge són la nació i la llengua catalanes". Joan Coromines va morir el 2 de gener de 1997 i el mes d'abril es constituí la Fundació Pere Coromines.¹⁹

Wenceslau Dutrem i Solanich i Ignasi Ribera i Rovira, les darreres notes

El 19 de maig de 1934 el periodista castel·lvilarenc Ignasi Ribera i Rovira fou nomenat cònsol honorari de Romania a Barcelona. Poc temps després, van encarregar-li l'organització de la Cambra de Comerç de Romania a Barcelona, i la constitució d'una societat, anomenada La Forestal Hispano-Rumana, destinada a monopolitzar el ne-

goci de la fusta.^{xx} Cal recordar que en aquest camp tenia una certa experiència heretada del seu pare, ja que aquest durant la primera guerra europea va establir a la Vall d'Aran un negoci de travesses de ferrocarril destinades a França.

Mitjançant la lectura del seu testament, de l'any 1924, ens assabentem de la relació del seu pare amb el personatge central del nostre relat, el senyor Wenceslau Dutrem i Solanich:

"Esta es la última voluntad de Ignacio Ribera y Rovira, escrita de su puño y letra en la ciudad de Barcelona, el día 21 de Abril de 1924 (veinticinco de Abril de mil novecientos veinticuatro). Y en ella se hace constar:

El día 10 de Diciembre de 1921 moria mi padre, por el que he tenido siempre un entrañable amor y respeto filiales. Era un hombre honrado, inteligente y trabajador.

Mi padre murió sin dejar testamento. Por esta causa y siendo yo su unico hijo, todos sus bienes pasaron a mis manos como heredero legal. No poseía mi padre propiedad alguna, rústica o urbana, y todo su caudal consistía en algunos valores, títulos y moneda extranjera guardado en su casa y que yo recogí íntegramente. Estos valores constaban de los siguientes títulos: Ocho títulos al portador del Crédito Argentino Externo -Emisión de 1909- con los números: 27119 - 27120 - 25671 - 25672 - 47511 - 47512 - 47513 y 47514. El valor de cada título es de \$500 (quinientos) pesos-oro.

Poseía, además, mi padre, 2510 (dos mil quinientos diez) francos, que yo convertí en Renta Francesa al 5 por ciento -(Emisión de 1915-1916)- y que deposité a nombre de mi madre D^a. Maria Rovira y Prat, en el Banco de Cataluña el 14 de Enero de 1922, con el Resguardo N° 11877 de depósito.

Tenía, además, mi padre, 16.300 (dieciseis mil trescientas) Liras italianas, compradas en Bolsa de Roma el 3 de Junio de 1921 con las que se adquirieron títulos del Crédito Italiano numerados así: tí-

tulos N° 292998 / 99(2) - 289543 - 065967 - 295269 - 610630 - Esos títulos se depositaron en la Banca Arnus, de Barcelona, registrados con el resguardo N° 2940, fecha 4 de Junio de 1921.

Poseía, además, mi padre, 25.000 (veinticinco mil) marcos alemanes que tenía depositados en el Banco de Tarrasa.

Y, finalmente, poseía dos letras por valor en conjunto de 14.800 (catorce mil ochocientas) pesetas, debidamente protestadas, origen de un juicio declarativo de mayor cuantía a la sazón en curso en los Tribunales ordinarios contra los deudores señores D. Wenceslao Dutrem Solanich, D. Hermenegildo Escudé Berart, D. Juan Forment Sacau y D. Antonio de Miguel y Vidal. En concepto de único heredero de mi padre, yo he proseguido la acción judicial contra los deudores de mi padre, estando en la actualidad el juicio concluso para sentencia en el Juzgado de 1ª Instancia de Viella.

Los títulos extranjeros antes mencionados fueron por mí entregados a mi madre para que, por mientras viviera, se utilizara de los intereses que fueran devengando esos valores, a fin de que nada le faltara para sus gastos menores, ya que la habitación y la comida nada han de costarle mientras yo viva, pues por deber y amor filial me es dulce y grato sufragárselos con el producto de mi trabajo, haciendo con que mi casa sea también la de mi madre.

Estos bienes que yo heredé de mi padre los tiene en su poder, como depositaria, mi madre, y pertenecerán a mi muerte, junto con todos los demás bienes presentes y futuros que me pertenecen o puedan advenirme, a mi hijo Antonio, siendo de ellos usufructuaria mi esposa Dª. Maria Victoria Jordá e Iglesias, para mientras viva, con la única limitación de respetar y entregar a mi madre la renta producida por los bienes anteriormente expresados procedentes de la herencia de mi padre y

de los que mi madre es hoy depositaria, bienes representados por títulos y moneda extranjera custodiados en el Banco de Cataluña, Banca Arnus y Banco Español del Río de la Plata (caja de alquiler) en esta fecha.

Mi más ardiente anhelo sería que a mi muerte pudieran vivir juntas, cuidando de mi hijo, aleccionándolo y formando su alma y el temper de su carácter para luchar honradamente pero eficazmente por la vida, mi madre y mi esposa. Si esto no fuera posible, que sea mi esposa la que consagre a nuestro hijo lo mejor de su vida, de su inteligencia, de su corazón y de su virtud, que así lo haría también yo dentro la limitación de mi inteligencia y cualidades, si la muerte no truncara mi anhelo.

En defecto de mi hijo, instituyo heredera universal de todos mis bienes presentes y futuros a mi esposa, sin más limitación que la de pasar a mi madre mientras viva la renta de los bienes por mí heredados de mi padre.

Escrito en Barcelona, de mi puño y letra, el día 21 de Abril de 1924. Ribera-Rovira”.

Al marge d'aquesta relació de caire econòmic, desconeixem qualsevol altre tipus de contacte entre ambdós personatges, el periodista i l'usòfil Ignasi Ribera i Rovira, nascut a la Bauma, i el senyor Wenceslao Dutrem i Solanich, un personatge que va ser farmacèutic al mateix barri de Castellbell i el Vilar.

NOTES

1. Una primera versió d'aquest treball va ser publicada a *El Brogit. Periòdic informatiu de Castellbell i el Vilar*, núm. 367, maig del 2012, i núm. 369, juny del 2012.
2. *La Vanguardia*, 21 de gener del 1902.
3. *La Vanguardia*, 6 de desembre del 1906.
4. Al Poble Espanyol de Barcelona hi ha mostres de l'obra dels Ortelli-Barelli.
5. Vull agrair l'amabilitat del senyor Piero Brigneti i Dutrem, nebot de Wenceslao Dutrem i Domínguez, amb qui vaig mantenir a Cabrera de Mar una interessant

conversa el 5 de juliol del 2011.

6. Joan Valls i Pueyo, "Els farmacèutics de Castellbell i el Vilar", *El Brogit. Periòdic informatiu de Castellbell i el Vilar*, número 281, juliol del 2004.
7. La referència sobre la farmàcia del número 7 del carrer Evelio Boal és del diari *La Vanguardia* del 10 de setembre del 1938 i és l'actual carrer Sant Pere més Alt. Aquest nom el van posar durant els anys de la Guerra Civil, ja que Evelio Boal, nascut a Valladolid va residir quasi tota la seva vida a Barcelona, era treballador d'Arts Gràfiques i va ser secretari del Comitè Nacional de la CNT. Fou assassinat pels pistolers de la patronal catalana, davant la porta de la presó Model de Barcelona, quan sortia d'aquesta, el 18 de juliol de 1921.
8. Josep Maria de Sagarra, *Poemes satírics*, Ed. La Campana, Barcelona, 1989, pàgs. 50-54.
9. Josep M. Massons, "L'obra de Frederic Duran i Jordà viscuda per mi", *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, núm. 21, 2006.
10. Lluís Martínez, "La sang del doctor Duran", *Presència*, 19-25 de març del 2010.
11. *La Vanguardia*, 10 de setembre del 1938.
12. R. Jordi González, *Cien años de vida farmacéutica barcelonesa (1830-1939)*. Barcelona, 1981.
13. Jordi Mata, "Trotsky visita Barcelona", *Sàpiens*, núm. 100, febrer del 2011.
14. *El POUM. 75 anys d'història*. Museu d'Història de Catalunya, Barcelona, juliol del 2011.
15. Agustí Pons, "Revolució i dependències", *El Punt*, 6 de febrer del 2011.
16. Clàudia Pujol, "Mercader assassina Trotsky", *ARA*, 21 d'agost del 2011.
17. Joaquín Ibarz, "Wenceslao Dutrem, el catalán que quiso salvar a Trotsky", *La Vanguardia*, 7 de març del 2010.
18. Vull recordar que a l'exili mexicà hi hagué, si més no, altres dos castellvilarencs, els germans Francesc i Jaume Senyal i Ferrer. Veieu els meus treballs: "Francesc Senyal i Ferrer (1897-1975). De Castellbell i el Vilar a l'exili mexicà", *El Brogit*, núm. 44, octubre del 1983, i "Noves notícies dels germans Senyal i Ferrer", *El Brogit*, núm. 58, gener del 1985.
19. Montserrat Tudela i Penya i Pere Izquierdo i Tugas, *La nissaga catalana del món clàssic*, Auriga. Barcelona, 2011.
20. Joan Valls i Pueyo, *Ignasi Ribera i Rovira. Un gran periodista nascut a Castellbell i el Vilar (1880-1942)*, Castellbell i el Vilar, 2002.

Joan Valls i Pueyo
Historiador